

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΔΙΑΣΠΟΡΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ: ΟΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ROBIN COHEN ΚΑΙ ΤΟΥ JAMES CLIFFORD

ΗΛΕΚΤΡΑ ΠΕΤΡΑΚΟΥ

a m r w

1. Το πλαίσιο της σύγχρονης συζήτησης για τη διασπορά

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, μια σειρά μελετητών των μεταναστευτικών σπουδών από διάφορους κλάδους των κοινωνικών επιστημών έστρεψαν τη προσοχή τους στη σύνδεση του φαινομένου της διεθνούς μετανάστευσης με τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί κατά την ελεύθερη κυκλοφορία του κεφαλαίου, των αγαθών, της γνώσης και τις τεχνολογικές εξελίξεις στην επικοινωνία και τις μεταφορές. Η ταχύτατη μετακίνηση και συνεχή επικοινωνία πέρα από τα σύνορα των εθνικών κρατών, η «συμπίεση» του χώρου και του χρόνου¹ συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός νέου χώρου, του διεθνικού. Οι νέες θεωρητικές ενασχολήσεις διαπίστωσαν ότι η υπάρχουσα εννοιολογήσεις της μετανάστευσης δεν μπορούν να αποδώσουν τα νέα χαρακτηριστικά των μετακινήσεων στο διεθνικό χώρο και επανέφεραν έναν παλαιότερο όρο, τη διασπορά, ως αναλυτικό εργαλείο για τη μελέτη της διαμόρφωσης ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων ανθρώπων με μεταναστευτικό παρελθόν.

Η παλιότερη χρήση του όρου διασπορά ως βίαιου και τραυματικού ξεριζωμού και η σύνδεσή του κυρίως με τις εμπειρίες της εβραϊκής διασποράς, αλλά και με άλλες διασπορές όπως την αρμενική ή την αρχαία ελληνική, δημιούργησε μια σειρά ερωτημάτων για τις αιτίες του διασκορπισμού, την ύπαρξη ή όχι ενός τόπου ως αρχικής πατρίδας, την

Η Ηλέκτρα Πετράκου είναι Πολιτικός Επιστήμονας, Λέκτορας στο Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

επιστροφή σε αυτήν, τις διαφορές από τις υπόλοιπες μεταναστευτικές και μειονοτικές ομάδες και την ιστορικότητα των διασκορπισμένων εθνοτικών πληθυσμών.

Ο σύγχρονος όρος διασπορά έχει συνδεθεί σταδιακά με την εμπειρία του διασκορπισμού όλο και μεγαλύτερου αριθμού πληθυσμιακών ομάδων όπως επίσης με την πολιτισμική ταυτότητα, τη διαφορετικότητα, τον υβριδισμό, την κοινότητα, το κοσμοπολιτισμό, την αμφισβήτηση του ηγεμονικού ρόλου του έθνους-κράτους, τους πολλαπλούς τόπους, τη διεθνικότητα και την αναδιοργάνωση του χώρου και του χρόνου. Η χρήση της έννοιας ποικίλλει ανάλογα με τις θεωρητικές προσεγγίσεις: ενίοτε έχει τη σημασία της συνείδησης, της πολιτικής σχέσης, ή της κοινωνικής οργάνωσης ενώ άλλοτε της αποεδαφικοποίησης των ταυτοτήτων² όπου και σχετίζεται με την προσπάθεια υπέρβασης της ουσιοκρατικής αντίληψης της εθνότητας και της φυλής.³

Μια από τις πρώτες προσπάθειες ορισμού της σύγχρονης διασποράς αποτέλεσε το άρθρο του William Safran⁴ που δημοσιεύθηκε το 1991 στο πρώτο τεύχος του ομώνυμου περιοδικού (*Diaspora*). Σύμφωνα με τον Safran οι διασπορές είναι «εκπατρισμένες μειονοτικές κοινότητες» των οποίων τα ίδια τα μέλη ή οι πρόγονοι είναι διασκορπισμένοι από μια αρχική πατρίδα σε δύο ή περισσότερες χώρες, ενώ διατηρούν μια συλλογική μνήμη για αυτήν, την ιστορία και τα επιτεύγματά της. Πιστεύουν ότι δεν είναι –ή δεν θα είναι ποτέ– πλήρως αποδεκτοί στις χώρες υποδοχής, εξιδανικεύουν την προγονική τους εστία και θέλουν να επιστρέψουν όταν οι συνθήκες θα είναι ευνοϊκές. Τα μέλη της διασποράς είναι αφοσιωμένα στη διατήρηση, την ασφάλεια και την ευημερία της αρχικής πατρίδας, εξακολουθούν να σχετίζονται με διάφορους τρόπους με αυτή και έχουν συνείδηση της επιβίωσής τους ως ξεχωριστής κοινότητας. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι οι Εβραίοι αποτελούν αρχέτυπο διασποράς αφού είναι μια από τις παλαιότερες διασπορές –αν όχι η πρώτη– και για αυτό το λόγο η διερεύνηση της εμπειρίας τους συμβάλλει στην προσπάθεια αποσαφήνισης της έννοιας. Παρατηρεί ότι οι διασπορές δεν είναι απαραίτητο να στηρίζονται στην κοινή εθνοτική καταγωγή αλλά μπορεί να στηρίζονται στην κοινή θρησκευτική πίστη και στις κοινές ιδεολογικές πεποιθήσεις.

Τα χαρακτηριστικά της διασποράς, όπως παρουσιάστηκαν από τον Safran, αποτέλεσαν μία από τις βάσεις για την ανάπτυξη μεταγενέστερων θεωρητικών προσεγγίσεων, όπως αυτές του κοινωνιολόγου Robin Cohen⁵ και του ανθρωπολόγου James Clifford⁶ που θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια.

Οι εργασίες του Cohen και του Clifford είναι αντιπροσωπευτικά παραδείγματα δύο διαφορετικών θεωρητικών σχολών, μιας νεωτερικής και μιας μεταμοντέρνας προσέγγισης. Και οι δύο συγγραφείς διαχωρίζουν την κλασική από τη σύγχρονη μορφή της διασποράς, τονίζοντας ότι η παγκοσμιοποίηση, η διεθνικότητα και η ικανότητα του να βρίσκεται κάποιος ταυτόχρονα «εδώ» και «εκεί», διαπερνώντας τα πολιτικά και γεωγραφικά σύνορα, δημιούργησε την ανάγκη για την αναζήτηση νέων εννοιών.

Ο Cohen εστιάζει στην αποσύνδεση της σύγχρονης έννοιας της διασποράς από το παραδοσιακό της φορτίο. Ασκώντας κριτική στο εβραϊκό παράδειγμα επιδιώκει να υπερβεί την αποκλειστική σύνδεση της έννοιας με το διωγμό, ενώ συμπληρώνει τα χαρακτηριστικά που προσδιόρισε ο Safran αναπτύσσοντας μια τυπολογία διαφόρων διασπορικών κοινοτήτων.

Ο Clifford, ασκώντας κριτική στην οπτική του Safran, αναζητά

ένα πιο χαλαρό ορισμό των διασπορών ως κατάσταση και συνείδησης των πολλαπλών ταυτοτήτων ανασκευάζοντας την τοπικότητα και την διατοπικότητα. Μελετά κυρίως την αφρικανική και εβραϊκή διασπορά μέσα από την κριτική παρουσίαση των έργων του Paul Gilroy⁷ και των Daniel Boyarin και Jonathan Boyarin⁸ προκειμένου να αναδιαρθρώσει την γενεαλογία των βίαιων εκτοπισμών και διασκορπισμών.

2. Cohen : Μια τυπολογία της διασποράς

Ο στόχος του Cohen είναι να κατασκευάσει μια τυπολογία της διασποράς ως μιας ιδιαίτερης μορφής διεθνικών μετακινήσεων. Η τυπολογία αυτή αποτελείται από τις ποικίλες συλλογικές ταυτότητες και εμπειρίες διαφόρων διασκορπισμένων ομάδων στο χώρο και στο χρόνο. Αποσυνδέει την έννοια της διασποράς από το εβραϊκό παράδειγμα, δηλαδή τον διασκορπισμό αποκλειστικά εξαιτίας διωγμού, λόγω της μειωμένης του ικανότητας «να προσδώσει αναγνώριση στις πλέον ποικίλες εμπειρίες των διεθνικών κοινοτήτων που αυτοχαρακτηρίστηκαν ή χαρακτηρίστηκαν από άλλους ως περιπτώσεις διασποράς».⁹ Δεν αποδέχεται την ομοιογένεια της εμπειρίας των διασκορπισμένων εβραϊκών κοινοτήτων και την απόλυτη σύνδεση της διασποράς με μια συγκεκριμένη επικράτεια. Επίσης, ασκεί κριτική στα χαρακτηριστικά της διασποράς, όπως παρουσιάζονται από τον Safran, κυρίως για την ελλειμματική προσοχή στη σχέση της διασπαρμένης ομάδας με τη χώρα εγκατάστασης της. Κρίνει, επίσης, απαραίτητο να τονίσει την περίπτωση της «φαντασιακής πατρίδας», προσθέτοντας ότι η αφοσίωση της διασποράς στην αρχική της πατρίδα δεν αποσκοπεί μόνο στη διατήρησή της αλλά μπορεί και στοχεύει και στην ίδια τη δημιουργία της».¹⁰

Όπως υποστηρίζει ο Cohen, ο διασκορπισμός μπορεί να γίνει με τραυματικό τρόπο αλλά μπορεί και να αποτελεί αποδημία με σκοπό την αναζήτηση εργασίας, τις εμπορικές δραστηριότητες ή την προώθηση αποικιακών φιλοδοξιών. Η διαμόρφωση, όμως, μιας διασποράς είναι χρονοβόρα διαδικασία και δεν συμβαίνει αυτόματα με την μετανάστευση. Σε πλουραλιστικές κοινωνίες, η διατήρηση της συνείδησης της διασποράς και η ένταση μεταξύ εθνοτικής, εθνικής και διεθνικής ταυτότητας συχνά οδηγεί σε δημιουργικότητα, όπως συμβαίνει με τα επιτεύγματα των Εβραίων της διασποράς στο δυτικό κόσμο σε σύγκριση με τους Εβραίους του Ισραήλ και τις καλλιτεχνικές δημιουργίες των μελών της αφρικανικής διασποράς. Τέλος, τα μέλη της διασποράς αισθάνονται το διασκορπισμό και κατ' επέκταση μια κοινή ταυτότητα με τα ομοεθνή μέλη σε άλλες χώρες.

Το κύριο χαρακτηριστικό της τυπολογίας διαφόρων παραδειγμάτων διασποράς αποτελεί ο αρχικός λόγος αποδημίας και διασκορπισμού και συνδέεται με μια συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα. Σε αυτή τη βάση διακρίνει πέντε τύπους διασποράς: τη διασπορά εξαιτίας διωγμού, την εργατική, την εμπορική, την αποικιακή και την πολιτισμική διασπορά. Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα για τη διασπορά εξαιτίας διωγμού είναι οι Εβραίοι, οι Αφρικανοί και οι Αρμένιοι, για την εργατική και αποικιακή διασπορά οι Ινδοί και οι Βρετανοί, αντίστοιχα, για την εμπορική οι Κινέζοι και οι Λιβανέζοι και τέλος για την πολιτισμική, πληθυσμοί από την Καραϊβική.

Σύμφωνα με τον Cohen, στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, οι ομάδες της διασποράς, ως πραγματικές και φαντασιακές κοινότητες, αμφισβητούν την αφομοίωση από την κυρίαρχη εθνική ομάδα καθώς και την αποκλειστική αφοσίωση σε ένα και μόνο

έθνος. Η παγκόσμια οικονομία, οι μορφές διεθνούς μετανάστευσης, η ανάπτυξη των «παγκόσμιων πόλεων», η δημιουργία κοσμοπολιτικών και τοπικών πολιτισμών και η αποσύνδεση της κοινωνικής ταυτότητας από μια συγκεκριμένη επικράτεια αποτελούν όψεις της παγκοσμιοποίησης οι οποίες δημιουργούν «νέους τρόπους και ευκαιρίες για να προκύψουν, να επιβιώσουν και να ανθίσουν διάφοροι τύποι διασποράς».¹¹

Για να τονίσει τη σημασία της διασποράς ως μιας νέας μορφής συλλογικότητας και αλληλεγγύης στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, αντιπαραβάλλει την προσαρμοστικότητα των κοινοτήτων της διασποράς με τις τοπικές εργατικές τάξεις. Επισημαίνει ότι η ανεργία καθώς και η προσωρινότητα των θέσεων εργασίας έχουν καταστρέψει οποιαδήποτε αλληλεγγύη της τοπικής εργατικής τάξης και έχουν εγείρει συναισθήματα ανασφάλειας και απομόνωσης. Αντίθετα, το περισσότερο μικτό προφίλ των διαφόρων τύπων διασποράς «με πολλά μέλη να είναι μορφωμένα και άλλα να είναι ικανά να εμπλακούν σε συλλογικό¹² καπιταλισμό, τους έχει επιτρέψει όχι μόνο να αποφύγουν τη χειρότερη επίπτωση της παγκόσμιας αναδόμησης [...] αλλά και να ενισχύουν ή να προωθούν ένα περαιτέρω στάδιο της παγκοσμιοποίησης».¹³

3. Clifford: οι πολιτισμοί των διασπορών

Ο Clifford διαφωνεί με μια ιδεοτυπική προσέγγιση της διασποράς γιατί θεωρεί ότι αυτή ενέχει τον κίνδυνο ταύτισης της έννοιας με μια ομάδα, αποκλείοντας όσες παρουσιάζουν λιγότερα από τα έξι χαρακτηριστικά που έχει προσδιορίσει ο Safran. Δεν συμφωνεί ότι οι διασπορές, ως μορφές διεθνικών σχέσεων, διαρθρώνονται μέσω των συνεχών πολιτισμικών επαφών αποκλειστικά με μια πατρίδα. Αν ίσχυε ότι η προέλευση και η επιθυμία επιστροφής στην πατρίδα αποτελούν κύρια κριτήρια για τον ορισμό των διασπορών, τότε ορισμένα παραδείγματα διασπορών, όπως οι Αφροαμερικανοί, που δεν έχουν αδιάκοπες επαφές με μια αρχέγονη πατρίδα και δεν σκοπεύουν να επιστρέψουν σε αυτή, ή η νοτιοασιατική διασπορά, που δεν είναι προσανατολισμένη στις «ρίζες», θα έπρεπε να αποκλειστούν ή να ονομαστούν «οιονεί διασπορές» ή «ημι-διασπορές» (*quasi-diasporas* ή *semi-diasporas*) αφού δεν πληρούν όλα τα χαρακτηριστικά της διασποράς όπως τα όρισε ο Safran.¹⁴

Συγχρόνως με το αίτημα της υπέρβασης του μύθου της επιστροφής και του εθνικού κέντρου, ο Clifford στρέφει την προσοχή του στην υβριδικότητα των διασπορικών πολιτισμών, προβάλλοντας την ως κριτική όχι μόνο απέναντι στην εθνική ομοιογένεια αλλά και στο εσωτερικό των ίδιων των διασπορών. Τα παραδείγματα του Παναφρικανισμού και του Σιωνισμού θεωρεί ότι αποτελούν μύθους των ίδιων των διασπορών και της ιστορίας τους, που έχουν παραμερίσει άλλες εμπειρίες, στιγμές, απεικονίσεις και ιστορίες.

Τονίζει επίσης ότι η προσήλωσή των διασπορών σε μια πατρίδα και στους συμπατριώτες οφείλεται στις συνεχείς και αυξανόμενες ανισότητες και στην εκμετάλλευση στη χώρα εγκατάστασης οι οποίες είναι πιθανό να δημιουργήσουν –και έχουν δημιουργήσει σε ορισμένες περιπτώσεις– πολιτισμικούς εθνικισμούς της διασποράς. Γενικά, όμως η διαδικασία της δημιουργίας μιας συνείδησης της πολιτισμικής διασποράς, σύμφωνα με τον Clifford, οδηγεί στην εξασθένιση των οραμάτων και των προσπαθειών θεμελίωσης ενός έθνους-κράτους και συνδέεται περισσότερο με την αίσθηση του παγκόσμιου διασκορπισμού.

Σε αντίθεση με την θέση του Safran ότι η εβραϊκή διασπορά

–ή άλλες παλαιότερες διασπορικές ομάδες– πρέπει να θεωρηθούν ως αρχέτυπο στο λόγο περί διασποράς υποστηρίζει ότι οι νέες παγκόσμιες συνθήκες ενθαρρύνουν τους δεσμούς με πολλαπλούς τόπους, την διαμονή σε ένα τόπο και ταυτόχρονα το ταξίδι μέσα και μέσω των εθνών. Κατ' αυτόν, ο ορισμός της διασποράς ως αναλυτικής κατηγορίας πρέπει να γίνει με τέτοιο τρόπο ώστε να επιτρέπει την ένταξη σε αυτήν ποικίλων διασπορικών ομάδων και των πολιτισμών τους. Οι διασπορικοί πολιτισμοί συναρθρώνονται από μια ξεχωριστή και δυναμική ιστορία εκτοπισμού, πόνου, προσαρμογής και αντίστασης απέναντι στην ιστορία των εθνικών ταυτοτήτων. Επίσης διαχωρίζει την έννοια της διασποράς από τη μετανάστευση, την δι-τοπικότητα (*bi-locality*) και τις παραμεθόριες μετακινήσεις. Σε αντίθεση με τη διασπορά, οι παραπάνω έννοιες υποδηλώνουν μια εθνικά και πολιτικά καθορισμένη γεωπολιτική οργάνωση και μια μακροχρόνια αφομοιωτική διαδικασία.

Το κρίσιμο ζήτημα ορισμού για τον Clifford είναι σε τι αντιπαραβάλλεται η διασπορά. Κατά τον συγγραφέα η διασπορά ορίζεται σε αντιδιαστολή τόσο με το έθνος-κράτος όσο και των διεκδικήσεων των γηγενών και των αυτοχθόνων πληθυσμών για έναν τόπο. Οι αφομοιωτικές εθνικές ιδεολογίες, όπως π.χ. των Ηνωμένων Πολιτειών, στοχεύουν και επιτυγχάνουν την ενσωμάτωση των μεταναστών αλλά αποκλείουν τους διασκορπισμένους πληθυσμούς. Οι μετανάστες μπορεί να βιώνουν την απώλεια της πατρίδας ή να νιώθουν νοσταλγία στην πορεία εγκατάστασής τους στη νέα πατρίδα, αλλά τελικά, με τη διαδοχή των γενεών αφομοιώνονται στη χώρα εγκατάστασης. Αντίθετα, τα άτομα που η ταυτότητά τους ορίζεται από τις συλλογικές ιστορίες του εκτοπισμού και της βίαιης απώλειας δεν είναι δυνατόν να ενσωματωθούν σε μια νέα εθνική κοινότητα, ιδιαίτερα όταν συνεχίζουν να είναι θύματα προκαταλήψεων και ρατσισμού.

Οι διασπορές εκφράζουν ένα νέο εναλλακτικό πολιτικό λόγο μέσα από την αμφισβήτηση του εθνικού λόγου περί κοινής ιστορίας και πεπρωμένου. Όσοι δεν αισθάνονται ενταγμένοι στο εθνικό κράτος της χώρας εγκατάστασής τους, αλλά εκτοπισμένοι λόγω παρελθόντων και παρόντων αποκλεισμών, επικαλούνται όλο και περισσότερο τη γλώσσα της διασποράς, δηλαδή διατηρούν, αναβιώνουν και ανακαλύπτουν σχέσεις με μια πατρίδα του παρελθόντος. Άρα η διασπορά δεν διαρθρώνεται μόνο μέσα από τη διεθνικότητα και την κινητικότητα αλλά αποτελεί και μια πολιτική στρατηγική προκειμένου να ορισθεί η διαμονή τους, στο τόπο εγκατάστασης, στη βάση της διαφορετικότητας. Ο κοσμοπολιτισμός και η υβριδικότητα της διασποράς έρχονται αντιμέτωπες με την ιδεολογία του έθνους-κράτους και της αφομοίωσης ενώ «οι σχέσεις τους με άλλο έθνος, περιοχή, ήπειρο ή διεθνείς ιστορικές δυνάμεις (π.χ. το Ισλάμ) ενισχύουν τις διεκδικήσεις τους απέναντι στην εθνική ηγεμονία».¹⁵

Οι διασπορές ταξιδεύουν διατηρώντας κοινότητες και συλλογικές πατρίδες μακριά από την πατρίδα. «Ο λόγος περί διασποράς συναρθρώνει [...] –με εντάσεις– ρίζες και διαδρομές (*routes*)».¹⁶ Αποκλειόμενοι από το «εδώ», τον τόπο που διαμένουν, οδηγούνται στην αναβίωση ή την ανακάλυψη του «εκεί», το οποίο δεν είναι πλέον μακρινό αλλά ενσωματώνεται στο «εδώ» μέσα από τον πολιτισμό των διασπορών και τη συρρίκνωση των γεωγραφικών αποστάσεων με την τεχνολογική εξέλιξη στις επικοινωνίες και τις μετακινήσεις. Συγχρόνως για τις διασπορές είναι το «εδώ», η ηγεμονική εθνική ιδεολογία και η πραγματικότητά

της, που γίνεται το μακριά αφού ακριβώς οι ταυτοποιήσεις και οι πρακτικές των διασπορών αμφισβητούν την εθνική ιδεολογία ως ενοποιητικό στοιχείο. Αναδεικνύουν συνέχειες και ασυνέχειες στην ιστορία τους και «εναλλακτικούς δημόσιους χώρους»,¹⁷ δική τους «συνείδηση και αλληλεγγύη η οποία διατηρεί ταυτοποιήσεις εκτός του εθνικού χώρου και χρόνου για να ζήσει, όμως εντός, με τη διαφορά».¹⁸ Οι διασπορές παρουσιάζονται μέσα από τη μεταφορά του ταξιδιού και «...τοποθετούνται κάπου μεταξύ των εθνών-κρατών και των ταξιδευόντων πολιτισμών».¹⁹ Με αυτό το τρόπο εμπλέκουν τη διαμονή τους ως διαφορετικοί σε ένα έθνος-κράτος με την πραγματική έννοια αλλά και το συμβολικό ταξίδι πέρα από το χώρο και το χρόνο του έθνους-κράτους.

Η συνείδηση της διασποράς είναι διπλή και συγκροτείται με αρνητικό και θετικό τρόπο. Διαμορφώνεται αρνητικά ως αντίδραση στην εμπειρία των διακρίσεων και του αποκλεισμού ενώ θετικά μέσω της ταυτοποίησης με διεθνείς ιστορικές πολιτισμικές και πολιτικές δυνάμεις.²⁰ Στην προσέγγιση αυτή, ο εκτοπισμός, ο διασκορπισμός και η μη ύπαρξη συγκεκριμένης πατρίδας-κέντρου δεν θεωρούνται μειονεκτήματα για τους διασπορικούς πολιτισμούς, αλλά προνόμιο. Οι διασπορές υποδηλώνουν απώλεια αλλά ταυτόχρονα σημαίνουν και επιβίωση. Επιβίωση που μεταφράζεται ως μια διαφορετική αφήγηση και ιστορία, έναν «ανακόλουθο κοσμοπολιτισμό» (*discrepant cosmopolitanism*). Η κινητικότητα ως μέρος της υβριδικής πολιτισμικής ταυτότητας, ο διεθνικός χώρος και η ρευστότητα της ταυτότητας αποτελούν στοιχεία αντίστασης και πολιτικής αλλαγής των διασπορών.

Τέλος, ο Clifford επισημαίνει, χωρίς, ωστόσο, να την αναλύει, τη σημασία των φυλετικών, των ταξικών και έμφυλων συναρθρώσεων στην εμπειρία των διασπορών καθώς και τη δυσκολία επίτευξης συνασπισμών και συνεργασίας μεταξύ των διαφόρων διασπορικών ομάδων.

4. Προβληματισμοί σχετικά με τις θεωρητικές προσεγγίσεις της διασποράς των Cohen και Clifford

Η ανάδειξη της διασποράς ως κεντρικής αναλυτικής κατηγορίας στη μελέτη των σύγχρονων μετακινήσεων υποδηλώνει την έμφαση στις θεωρίες και πολιτικές της ταυτότητας και «αναφέρεται σε μια σύνθετη και αντιφατική διεργασία αναζήτησης της 'παραγωγής του εαυτού' όπου δεν υφίστανται πλέον στη συμπαγή και οργανωμένη τους μορφή τα αξιακά συστήματα του παρελθόντος».²¹ Η έμφαση στην πολιτισμική ταυτότητα συμβαδίζει με την παρακμή της ταξικής ανάλυσης και πολιτικής, όπως επισημαίνεται και από τον Cohen, και στρέφει την προσοχή στη δράση των υποκειμένων και την οργάνωση των συλλογικών και ατομικών ταυτοποιήσεών τους. Αναδεικνύει ταυτόχρονα την ανάγκη απαλλαγής των θεωρητικών προσεγγίσεων από τις ουσιοκρατικές αντιλήψεις και τις απόψεις περί ομοιογένειας των εθνικών κρατών και της εδαφικότητάς τους.

Οι δύο συγγραφείς που συνοπτικά παρουσιάσαμε έχουν συμβάλει στην χρήση, στον ορισμό της έννοιας της διασποράς και στην ιστορική ανάλυση ορισμένων παραδειγμάτων, κυρίως του αγγλοσαξονικού χώρου. Επιχειρούν να ορίσουν τη διασπορά υπερβαίνοντας την εβραϊκή ιστορική εμπειρία μολονότι συνεχίζουν να τη θεωρούν ως βάση ανάλυσης για τις σύγχρονες μορφές διασποράς. Ο εκτοπισμός μιας ομάδας και ο διασκορπισμός της σε περισσότερους τόπους αποτελούν τα συστατικά στοιχεία της διασποράς ενώ η ίδια η έννοια αντιμετωπίζεται με πανηγυρι-

κό τρόπο ως μια μορφή πολιτισμικής ταυτότητας που επιβιώνει και διαρθρώνεται με την υβριδικότητα, την διαφορετικότητα και την κινητικότητα στο διεθνικό χώρο.

Το πρίσμα, ωστόσο, της θεωρητικής διερεύνησης της διασποράς είναι διαφορετικό για τους δύο συγγραφείς. Το επιχείρημα του Cohen διαμορφώνεται από την αντίληψη ότι υπάρχουν πολλές εθνοτικές ομάδες στα πλαίσια του έθνους-κράτους και ότι οι «πρακτικοί, οικονομικοί και συναισθηματικοί ρόλοι της διασποράς αποτελούν μια από τις πιο προσαρμοστικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης στην εποχή της παγκοσμιοποίησης».²² Αντίθετα, η οπτική γωνία του Clifford διαμορφώνεται μέσα από την αποδόμηση του ηγεμονικού εθνικού λόγου και του παγκόσμιου καπιταλισμού στην μεταποικιακή εποχή. Οι διασπορές αποκτούν ουσιαστικό ρόλο στις «αναζητήσεις ανοικτών πρακτικών κοινότητας, πολιτικής και πολιτισμικής διαφοράς».²³

Μεθοδολογικά, οι δύο συγγραφείς διαφέρουν ουσιαστικά. Ο Cohen αναπτύσσει μια γενική τυπολογία για τη διασπορά, ορίζοντάς τη με βάση ορισμένα χαρακτηριστικά και κατηγοριοποιεί τους διαφορετικούς τύπους ανάλογα με την αιτία εκτοπισμού. Επιπλέον, η διασπορά στην τυπολογία του Cohen έχει αφετηρία το διασκορπισμό και την αυξανόμενη συσπείρωση των διασπορικών πληθυσμών στη βάση της κοινής πατρίδας και καταγωγής εξαιτίας των διακρίσεων που βίωσαν αυτοί οι πληθυσμοί στη χώρα εγκατάστασης τους. Έτσι, δημιουργήθηκε μια ιδιαίτερη κοινωνική οργάνωση μέσα σε μια ή περισσότερες εθνικές επικράτειες, ή αλλιώς η εθνοτική ποικιλότητα στο έθνος κράτος. Παρά το γεγονός ότι εξετάζει σύγχρονες διασπορές με άρρηκτους δεσμούς με ένα εθνικό κέντρο, τις αποκαλούμενες «εθνο-εθνικές διασπορές» σύμφωνα με τον όρο «ethno-national» του Sheffer²⁴, τους αποδίδει διαχρονικότητα επηρεασμένος από τη χρήση του όρου από ομάδες πριν την ανάδυση των εθνικών κρατών και ιδιαίτερα από το παράδειγμα της εβραϊκής διασποράς.

Οι τρόποι με τους οποίους η δράση των διασπορικών πληθυσμών διαφοροποιεί τις συνθήκες διαμονής και συμμετοχής τους εντός του κράτους εγκατάστασης δεν εξετάζονται παρότι ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι τα κράτη επιδιώκουν να επιβάλλουν μεταξύ άλλων μια μοναδική ταυτότητα γύρω από μια κοινή ηγεσία και κοινή υπηκοότητα. Δεν αποδίδει την απαιτούμενη βαρύτητα στο ρόλο της πατρίδας ως κέντρου και σημαντικού στοιχείου της πολιτικής κινητοποίησης και οργάνωσης της διασποράς αλλά ούτε και στην άνιση μεταχείριση από μέρους της πατρίδας των διασκορπισμένων ανάλογα με τη δύναμη και το ρόλο του κράτους εγκατάστασης σε παγκόσμιο επίπεδο. Το έθνος-κράτος θεωρείται ότι είναι καθηλωμένο στη συγκεκριμένη επικράτεια και αμετάκλητα ομοιογενές, χωρίς να μπορεί να «ταξιδεύει», τουλάχιστον με τις «δικές» του διασπορικές ομάδες αλλά και με τις διασπορές που βρίσκονται στο έδαφος του, στο διεθνικό χώρο.

Σε αντίθεση με τον Cohen, ο Clifford υποστηρίζει ότι η θεωρία για τη διασπορά δεν μπορεί να γενικευτεί αλλά πρέπει να προσανατολιστεί στις αναδιρθρώσεις και στις διαφορετικές χαρτογραφήσεις και ιστορίες των διαφόρων παραδειγμάτων σε συγκεκριμένους τόπους και χρόνους. Ο Clifford εντοπίζει επίσης το πρόβλημα της συνεχούς αλληλοδιαδοχής των εννοιών για τη διασπορά και των διαφορετικών ιστορικών εμπειριών των διασπορικών ομάδων στη χαρτογράφηση του θεωρητικού χώρου της διασποράς, χωρίς ωστόσο να το επιλύει. Η ιστορία της απώλειας και της δυστυχίας, το τραυματικό βίωμα και η «αποτυχία»²⁵ των δια-

οπορών μετατρέπεται στο λόγο περί διασποράς σε επιβίωση με θετική σημασία. Τελικά, όμως αυτή η μετατροπή μεταβάλλεται από αντικείμενο μελέτης σε διασπορικό λόγο.²⁶

Το επιχείρημά του για την μετατροπή της απώλειας σε επιβίωση στη συνείδηση των διασπορών δημιουργεί ορισμένες απορίες όπως π.χ. πώς μετατράπηκε η απώλεια σε επιβίωση; Και αν πράγματι παραδεχτούμε, ότι επιβίωσε μια αντι-ιστορία, μια αντι-κουλτούρα ή μια διαφορά, απέναντι στην εθνική ιστορία, κατά πόσο οι εκάστοτε διασπορικές ομάδες αντιλαμβάνονται όλα τα παραπάνω με τον τρόπο που τα αναλύει ο διασπορικός λόγος; Ένα άλλο εύλογο ερώτημα είναι γιατί είναι αναγκαίο να ανατρέξουμε στην αφήγηση της αρχικής απώλειας και του εκτοπισμού, όπως γίνεται στην περίπτωση των «εβραϊκών διασπορών» ή της «εβραϊκής διασποράς», και όχι στην ιστορική διαδικασία συγκρότησης και εξάπλωσης του έθνους-κράτους και τους αποκλεισμούς του; Επιλέγοντας να υιοθετήσει την αφήγηση, έστω και με κριτικό πνεύμα, συγκεκριμένων παραδειγμάτων, η θεωρία του για τις διασπορές εγκλωβίζεται στην αρχεγονική οπτική και τη χρήση της εβραϊκής διασποράς ως κανονιστικού πρότυπου. Επιπλέον, συνδέει τον εκτοπισμό και το διασκορπισμό αποκλειστικά με τη βία, το οποίο όμως οδηγεί στον αποκλεισμό μη βίαιων μορφών εκτοπισμού και διασκορπισμού για τη διαμόρφωση των διασπορών.

Για τον Clifford, επίσης, οι διασπορές είναι υβριδικές διεθνικές κουλτούρες απεγκλωβισμένες από τις διεκδικήσεις μιας συγκεκριμένης επικράτειας ή ενός συγκεκριμένου τόπου και συνεπώς του οράματος της επιστροφής. Όμως με αυτό τον τρόπο, η εθνική ταυτότητα αντιμετωπίζεται ως ομοιογενής, αναλλοίωτη και ουσιοκρατική ενώ από την άλλη μεριά, οι διασπορές παρουσιάζονται ως να κατέχουν το προνόμιο της διεθνικής ατομικής ταυτότητας και κοινότητας.²⁷ Παρά το γεγονός ότι ο Clifford αρνείται τη σύνδεση της διασποράς με μια συγκεκριμένη πατρίδα, παραδέχεται ότι σε κάποιες περιπτώσεις οι διασπορές δεν είναι απαλλαγμένες από πρακτικές εθνικιστικής ιδεολογίας και πρακτικές βίαιων αποκλεισμών απέναντι σε άλλες πληθυσμιακές ομάδες. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να δημιουργούνται δυσκολίες στη χρήση της ίδιας της έννοιας αφού δεν εξετάζονται επαρκώς οι συνθήκες και οι δράσεις που επέτρεψαν, αν επέτρεψαν, στις διασπορές να υπερβούν τον εθνικιστικό λόγο και τους αποκλεισμούς.

Για τον Cohen, ο χώρος δράσης της διασποράς υφίσταται μια σημαντική μεταβολή και από εθνικός γίνεται διεθνικός. Οι αλλαγές της παγκόσμιας οικονομίας, η ανάδειξη των «παγκοσμίων πόλεων», του κοσμοπολιτισμού και του τοπικισμού, επιτρέπουν την οργάνωση ταυτοτήτων πέρα από το έθνος-κράτος, πέρα από το έδαφος του κράτους. Οι διασπορές συμβάλλουν στη διάβρωση της ιδεολογίας «ένα κράτος – ένα έθνος», αναπτύσσοντας σχέσεις με την αρχική πατρίδα αλλά και με τους διασκορπισμένους συμπατριώτες τους σε άλλες χώρες. Για τον Cohen, η διασπορά αποεδαφικοποιεί την κοινωνική οργάνωση υποβαθμίζοντας τη σημασία του έθνους-κράτους και το αίτημά του για αποκλειστική αφοσίωση και πίστη. Ομογενοποιεί όλα τα μέλη της διασποράς στη βάση της κοινής καταγωγής χωρίς να εξετάζει τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ τους καθώς και έμφυλες, ταξικές, φυλετικές και άλλες διαφοροποιήσεις εντός της διασποράς. Δεν εξετάζει τους τρόπους που η διασπορά κατάφερε να αποεδαφικοποιήσει το έθνος-κράτος και τις αλλαγές στην πολιτική οργάνωση και στη συμμετοχή κάτω από τις νέες διεθνικές συνθήκες. Καταλήγει να αναπτύσσει το επιχείρημά του στην υπόθεση ότι οι

διασπορικές ομάδες οργανώνονται στη βάση του εθνικισμού της αρχικής πατρίδας ενώ ταυτόχρονα αρνούνται τον εθνικισμό της χώρας εγκατάστασή τους. Λαμβάνοντας υπόψη μας και την επιθυμία επιστροφής αλλά και την πραγματοποίησή της, είναι δύσκολη, τελικά, η κατανόηση των τρόπων που η διασπορά υπερβαίνει το έθνος-κράτος στην τυπολογία του συγγραφέα.

Τόσο ο Clifford όσο και ο Cohen παραβλέπουν τα όρια που μπορεί να θέτει η ίδια η διασπορική ομάδα σε παλαιά και νέα μέλη²⁸ και ενώ θίγουν ως μια σημαντική διάσταση το εθνικό και τοπικό πλαίσιο μέσα από το οποίο αναδύονται οι διασπορές, ο ρόλος του τόπου εγκατάστασης και οι σχέσεις που αναπτύσσονται σε αυτόν δεν μελετώνται επαρκώς στη διαδικασία διαμόρφωσης συγκεκριμένων διασπορών. Επιπλέον, η έννοια της κοινότητας, που διατείνονται ότι αποτελούν οι διασπορές αποκλείει την ανάδειξη πολλαπλών διαφοροποιήσεων και συγκρούσεων μέσα στην ίδια τη διασπορά, τις σχέσεις που αναπτύσσει με τις άλλες κοινότητες εντός της κοινωνίας εγκατάστασης και τις σχέσεις μιας κοινότητας της διασποράς με άλλες κοινότητες σε τρίτες χώρες.²⁹

Επιπλέον, η υβριδικότητα των διασπορικών ομάδων, οι πολλαπλές ταυτοποιήσεις και οι πολλαπλοί τόποι αντιμετώπιζονται θετικά, από τα δύο θεωρητικά σχήματα, χωρίς όμως να λαμβάνεται υπόψη η πιθανή αρνητική σημασία τους για τα εμπλεκόμενα υποκείμενα. Τα άτομα εν δυνάμει μπορεί να ανήκουν σε δύο διαφορετικούς πολιτισμούς αλλά να αισθάνονται περιθωριοποιημένα και από τις δύο ομάδες ή κοινότητες.³⁰

Οι δύο συγγραφείς, επίσης, θεωρούν εμπλουτιστική και δημιουργική την εμπειρία της διασποράς γιατί επιτρέπει την κινητικότητα με μεγαλύτερη ευχέρεια. Με την επιχειρηματολογία τους αποδίδουν μια απόλυτα θετική σημασία στην κινητικότητα και στον κοσμοπολιτισμό των διασπορικών ομάδων και θεωρούν αυτονόητο ότι όλα τα μέλη τους έχουν κοινές εμπειρίες. Οι μετακινούμενοι με το ταξίδι τους γίνονται φορείς αλλαγών ως κοσμοπολίτες ενώ αντίθετα οι γηγενείς και οι μη μετακινούμενοι φαίνεται να είναι καθηλωμένοι και περιορισμένοι. Όλος ο χώρος ανήκει στους πρώτους, χωρίς περιορισμούς και σύνορα ενώ οι δεύτεροι παραμένουν τοποκεντρικοί και εγκλωβισμένοι στον εθνικό χώρο και την εθνική ταυτότητα. Η «απόσταση» και κατ' επέκταση και η πραγματικότητα των συνόρων όπως παρατηρεί ο Zygmunt Bauman, δεν είναι ένα αντικειμενικό, απρόσωπο, φυσικό δεδομένο, αλλά συνιστά ένα «κοινωνικό προϊόν»³¹ και μέσα από τη σχέση απόστασης και ταχύτητας αναδύεται μια νέα διαστρωμάτωση και πρόσβαση στην παγκόσμια κινητικότητα. Όμως και από τους δύο μελετητές, παραγνρίζεται το γεγονός ότι η κινητικότητα δεν δημιουργεί απαραίτητα ομοιογένεια και συνεκτικότητα αλλά και νέους διαχωρισμούς και διαρθρώσεις μέσα στους χώρους των διασπορικών ομάδων.

Σε καμιά από τις δύο προσεγγίσεις δεν αναλύεται με σαφήνεια η διαφορά της μετανάστευσης από τη διασπορά. Ο Cohen θεωρεί ότι η μετανάστευση υποδηλώνει παλαιότερες εκούσιες και ακούσιες μετακινήσεις πληθυσμών με προβλέψιμη τη διαδρομή μεταξύ χωρών προέλευσης και προορισμού στα πλαίσια του εθνικού χώρου. Ενώ οι μετακινήσεις στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης επιφέρουν απρόβλεπτες και συνεχείς μετακινήσεις ανθρώπων εξασθενίζοντας τη σχέση του έθνους-κράτους με την εδαφικότητα. Ο Clifford υποστηρίζει ότι οι μεταναστευτικές κοινότητες διαφέρουν από τις κοινότητες της διασποράς ως προς την προσωρινότητά τους, όπως εμφανίζεται τουλάχιστον στις Ηνωμένες Πολιτείες. Στον διασπορικό λόγο, μεταναστευτικές

κοινότητες ονομάζονται αυτές οι οποίες, θα ενσωματωθούν στην κοινωνία εγκατάστασης, έστω και μετά από μια μακροχρόνια διαδικασία και κατά αυτό τον τρόπο δεν είναι εφικτό να αντανakλούν, όπως οι διασπορές, την αίσθηση ότι αποτελούν «μέρος ενός συνεχούς διεθνικού δικτύου που περιλαμβάνει την πατρίδα—όχι ως κάτι που αφήνει κάποιος πίσω του αλλά ως ένα τόπο συναισθηματικού δεσμού στην αντίστιξη της νεωτερικότητας».³² Όμως η παραπάνω υπόθεση της αφομοίωσης των μεταναστών είναι σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό αυθαίρετη και δεν εξετάζει την ιστορική διαδικασία αφομοίωσης των μεταναστευτικών ομάδων σε συγκεκριμένες κοινωνίες. Οι παραπάνω οπτικές των δύο μελετητών αντιμετωπίζουν τις διασπορές ως διαφορετικές, ανώτερες και προοδευτικότερες των μεταναστευτικών ομάδων αφού υποστηρίζουν ότι οι διασπορές έχουν ξεπεράσει τον εθνικισμό και δρουν στο διεθνικό χώρο.

Οι δύο θεωρητικές προσπάθειες του ορισμού και της χρήσης του όρου διασπορά ως αναλυτικού εργαλείου με παγκόσμια εξηγητική εμβέλεια αλλά και η μεταγενέστερη ανάπτυξη της συζήτησης οδήγησαν στην μεγάλη διεύρυνση της έννοιας με αποτέλεσμα να ορίζονται ως διασπορές όλες οι διασκορπισμένες ομάδες. Όπως σημειώνει ο Roger Brubaker, «η έννοια της διασποράς έχει διευρυνθεί και περιλαμβάνει τους εξ αποστάσεως εθνικιστές,³³ τους μετανάστες εργάτες που έχουν συναισθηματικούς και κοινωνικούς δεσμούς με την πατρίδα τους, τις διεθνικές και διασυνοριακές γλωσσικές κατηγορίες όπως Γαλλόφωνους, Αγγλόφωνους, τις παγκόσμιες θρησκευτικές κοινότητες καθώς και μια σειρά άλλων κατηγοριών. Συνεπώς, η διασπορά φαίνεται να αναφέρεται σε οποιοδήποτε διασκορπισμένο πληθυσμό στο χώρο».³⁴

Τελικά, τα θετικά στοιχεία των θεωρητικών προσεγγίσεων για τη διασπορά, όπως η ανάδειξη ιστοριών, πρωτοβουλιών και αφηγήσεων «από τα κάτω», η αμφισβήτηση της εθνικής ομοιογένειας, η ανάδειξη αναδιάρθρωσης του χώρου και νέων μορφών μετακινήσεων δεν αξιοποιούνται περαιτέρω από τους δύο συγγραφείς για το λόγο ότι εννοιολογούν τις διασπορές ως κοινότητες οι οποίες έχουν διαμορφωθεί στη βάση της κοινής πολιτισμικής καταγωγής ή της απώλειας κάποιου πραγματικού ή φαντασιακού τόπου και δρουν πέρα από τον εθνικό χώρο. Με αυτό τον τρόπο, τα εγχειρήματά τους οδηγούν στην ομογενοποίηση της κουλτούρας αφού δεν εξετάζουν ενδελεχώς τους κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτικούς αποκλεισμούς εντός συγκεκριμένων κοινωνιών.³⁵ Ομογενοποιούν, επίσης τις κοινωνίες ως προς την εμπειρία τους στη μετανάστευση και περιθωριοποιούν τις ιστορικές και πολιτικές συνθήκες ένταξης των μεταναστών καθώς και τις ατομικές και συλλογικές δράσεις των ανθρώπων με μεταναστευτικό παρελθόν στις κοινωνίες όπου διαμένουν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. David Harvey, *The Condition of Postmodernity*, Blackwell, Καίμπριτζ 1989.
2. Östen Wahlbeck, «The Concept of Diaspora as an Analytical Tool in the Study of Refugee Communities», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, τχ. 28, Απρίλιος 2002, σελ. 221-228.
3. Floya Anthias, «Evaluating 'diaspora': Beyond Ethnicity?», *Sociology*, τχ. 32, Απρίλιος 1998, σελ. 557-580.

4. William Safran, «Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return», *Diaspora*, τχ. 1, Άνοιξη 1991, σελ. 83-93.
5. Robin Cohen, *Global Diasporas: An Introduction*, UCL Press, Λονδίνο 1997 και Robin Cohen, *Παγκόσμια Διασπορά*, μτφρ. Λίνα Πλυτά, Παπαζήσης, Αθήνα 2003.
6. James Clifford, «Diasporas», *Cultural Anthropology*, τχ. 9, Αύγουστος 1994, σελ. 302-338.
7. Paul Gilroy, *There Ain't No Black in the Union Jack*, Hutchinson, Λονδίνο 1987. Paul Gilroy, *The Black Atlantic*, Harvard University Press, Καίμπριτζ Μασαχουσέτης 1993.
8. Daniel Boyarin και Jonathan Boyarin, «Diaspora: Generational Ground of Jewish Identity», *Critical Inquiry*, τχ. 19, Καλοκαίρι 1993, σελ. 693-725.
9. Robin Cohen, *Παγκόσμια Διασπορά*, ό.π., σελ. 310
10. *Αυτ.*, σελ. 66
11. *Αυτ.*, σελ. 280
12. Η έμφαση είναι του συγγραφέα.
13. *Αυτ.*, σελ. 306.
14. James Clifford, *Diasporas*, ό.π. σελ. 306.
15. *Αυτ.*, σελ. 310.
16. *Αυτ.*, σελ. 311.
17. Κατά την έκφραση του Gilroy, όπως αναφέρεται στο James Clifford, *Diasporas*, ό.π..
18. *Αυτ.*, σελ. 311.
19. James Clifford, «Travelling Cultures», στο Lawrence Grossberg, Cary Nelson, και Paula Treichler (επιμ.), *Cultural Studies*, Routledge, Νέα Υόρκη 1992, σελ. 96-116.
20. James Clifford, *Diasporas*, ό.π. σελ. 311-312.
21. Μιχάλης Ψημίτης, «Κοινωνική και πολιτισμική συγκρότηση συλλογικών ταυτοτήτων», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τχ. 33, Σεπτέμβριος 1992, σελ. 47- 80.
22. Robin Cohen, *Παγκόσμια Διασπορά*, ό.π., σελ. 34.
23. James Clifford, *Diasporas*, ό.π. σελ. 302.
24. Gabriel Sheffer, *Diaspora Politics. At Home Abroad*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2003.
25. Η «αποτυχία» συνδέεται με την ιδεολογία περί ομοιογένειας και εδαφικότητας του εθνικού λόγου
26. Barbara Kirshenblatt-Gimblett, «Spaces of Dispersal», *Cultural Anthropology*, τχ.9, Μάιος 1994, σελ. 339-344.
27. Caren Kaplan, *Questions of Travel. Postmodern Discourses of displacement*, Duke University Press, Ντάραμ 2000.
28. Susanne Schwalgin, «Why locality matters: diaspora consciousness and sedentariness in the Armenian diaspora in Greece», στο Waltraud Kokot, Khachig Tölölyan και Carolin Alfonso (επιμ.), *Diaspora, Identity and Religion -New Directions in Theory and Research*, Routledge, Λονδίνο 2004, σελ.72-92.
29. Floya Anthias, *Evaluating 'diaspora'*, ό.π., σελ. 565.
30. Barbara Kirshenblatt-Gimblett, *Spaces of Dispersal*, ό.π.
31. Zygmunt Bauman, *Παγκοσμιοποίηση. Οι συνέπειες για τον άνθρωπο*, μτφρ. Χρήστος Βαλλιάνος, Πολύτροπον, Αθήνα 2004.
32. James Clifford, *Diasporas*, *Cultural Anthropology*, ό.π. σελ. 311
33. Benedict Anderson, *The Spectre of Comparisons: Nationalism, Southeast Asia, and the World*, Verso, Νέα Υόρκη 1998.
34. Roger Brubaker, «The 'diaspora' diaspora», *Ethnic and Racial Studies*, τχ. 28, Ιανουάριος 2005, σελ. 1-19.
35. Nira Yuval-Davis, «Some reflections on the question of citizenship and anti-racism», στο Floya Anthias και Cathy Lloyd, *Rethinking Anti-racisms. From theory to practice*, Routledge, Λονδίνο 2002, σελ. 44-59.